

Algunes notes sobre Salvador Llobet i la història de la geografia espanyola del seu temps*

José Manuel CASAS TORRES

I. Potser encara és aviat per escriure la història de la geografia espanyola dels darrers cinquanta anys

Malgrat l'enunciat d'aquests paràgrafs, no cal dir que d'uns anys ençà s'ha posat de moda escriure sobre l'estat de la ciència geogràfica contemporània, o, si així es vol, d'aquest segle. A mi em sembla prematur, perquè és escriure també sobre els geògrafs, i com que els que encara vivim tenim coses a dir i a fer, no es pot fer història d'allò que és vida.

Crec que seria més útil fer crítiques bibliogràfiques serioses, exigents i constructives d'allò que es publica —cosa que ajudaria molt els propis autors a autovalorar-se amb objectivitat— i deixar per a qui visqui més tard l'ocasió d'historiar fredament i serena tot el que ha estat la geografia espanyola després de la dolorosa guerra del 1936-1939.

D'altra banda, quan llegeixo algunes de les coses que s'escriuen sobre esdeveniments que he viscut, penso que puc aportar aclariments i precisions que, potser, interessin els col·legues més joves, apressats per l'interès comprensible de reunir més informació sobre la nostra petita història domèstica de la geografia contemporània.

Tanmateix, tot i que en diré alguna cosa ara, ja que aquest és el cas, bona part d'allò que en puc aportar restarà per a les meves memòries, si Déu Nostre Senyor em dóna vida per a escriure-les.

II. Salvador Llobet, un home de bé i un geògraf exemplar

En aquest món Salvador Llobet ha estat un home senzill, ple de bona fe, incapaç de fer mal a ningú, lleial, treballador, bon espòs, bon pare, bon amic, un enamorat, per descomptat i amb raó, del Montseny i, com és obvi, de Catalunya.

La seva senzillesa en el tracte i la seva gens afectada modèstia, van poder, potser, impedir que els col·legues que gairebé no el van tractar arribessin a copsar tot allò que la seva personalitat científica abastava, ja que Llobet va ser un gran geògraf i una fita molt important en la geografia catalana i espanyola.

Salvador Llobet va ser *descobert* pel nostre mestre comú, Lluís Solé i Sabarís. No s'ha valorat prou, ni crec que tampoc no s'ha fet justícia encara del que Solé significa per a la geografia espanyola contemporània. Solé va aportar a la bibliografia castellana l'aspecte més modern de la geografia dels anys quaranta. No era només un geòleg, era també un gran geògraf —no sols físic, sinó també humà—, un enamorat de la natura, un gran amic dels seus amics i un gran pedagog per a tothom. Salvador Llobet era un pintor —això que a València anomenem un *pintor de parets*—; no sé com va acostar-se a Solé, però aquest ben aviat va veure tot l'amor a la natura, tota la capacitat d'observació i de treball, i la tremenda honradesa humana i, per això mateix, científica, que en Salvador posseïa, i no va dubtar a aconsellar-lo que estudiés Filosofia i Lletres, alhora que li dirigia la tesi doctoral.

(Faig ací un incís per als futurs historiadors de la geografia: les tesis doctorals de Salvador Llobet i Joan Vilà i Valentí, va dirigir-les íntegrament Solé i Sabarís, però aleshores —a causa d'un absurd imperatiu legal— la tesi no podia ser presentada per un catedràtic que no fos de la pròpia facultat i, per tant, la de Salvador Llobet —si no ho recordo malament— va presentar-la Martín Almagro i la de Vilà i Valentí, jo mateix).

Salvador Llobet i jo havíem d'haver sortit plegats a la mateixa oposició —on va restar vacant una de les càtedres convocades—, però la minuciositat i l'estima amb què en Salvador acabava els seus treballs van endarrerir tant l'acabament de la seva tesi que el termini de la signatura d'allò que haguessin estat les nostres oposicions va finalitzar abans que no la llegís.

Un cop ja doctor, va obtenir una plaça de col·laborador del *Consejo Superior de Investigaciones Científicas*, juntament amb Alfredo Floristán Samanes, Antonio López Gómez i Ángel Abascal Garayoa. Ja no recordo els que constituïen la totalitat del tribunal, és possible que hi fossin Francisco Hernández Pacheco i Manuel de Terán, però no en tinc cap dubte que hi érem N'Amando Melón y Ruíz de Gordejuela, Lluís Solé i Sabarís i jo.

Molts anys després, com una mostra més del seu amor per la Universitat de Barcelona i els seus alumnes, va presentar-se i va obtenir l'Agregaduria de Geografia d'Espanya. No obstant això, en aquesta ocasió Llobet no va oposar, el coneixíem i admiràvem tots els geògrafs espanyols i molts col·legues d'altres països. L'oposició —com també va passar en el cas de Manuel de Terán— va ser un simple tràmit, el reconeixement unànime d'uns mèrits tan àmpliament i reiteradament acreditats. Salvador Llobet no hi va tenir cap contrincant.

Ningú dels que van conèixer en Llobet necessita que se li recordi com va treballar en la nostra disciplina fins el darrer dia de la seva vida. Així ho han recordat molts d'aquells que s'han afegit a l'homenatge a la seva persona.

La meua última excursió amb ell va ser no fa gaire anys. També va venir-hi Salvador Mensua. Llobet tenia un Citroën 2 cavalls que ell mateix conduïa, i així vam sortir de Granollers i vam recórrer el Montseny. Menat per ell, el cotxe pujava i baixava en primera els pendents, amb fang i còdols, fortament pronunciats.

Va ser una gran excursió, amb el millor guia (hi vam trobar uns guàrdies forestals; un d'ells, que estava ensenyant la muntanya a una col·lega portuguesa, en veure'ns, va dir-li, tot presentant-li en Llobet: «li presento el millor *montsenyòleg* del món»).

(Era pels volts de Nadal. De tornada a Granollers, vam comprar una nina per a l'Estela, la seva néta, i vam donar-la a en Salvador; ell va ficar-la en una capsa sense que la nena pogués veure-la fins el dia indicat).

III. Alguns comentaris sobre el capítol GEOGRAFÍA d'Horacio Capel, pàgs. 281-305 del llibre *España, T. IV: La Ciencia*, dirigit per José María López Piñero. Madrid. Espasa Calpe, 1991. 495 pàgs.

En recordar la bibliografia de Salvador Llobet, s'han revifat en la meua memòria els anys del desplegament de la geografia espanyola, moment en què en Salvador i jo ens vam conèixer, com a estudiants postgraduats en el primer curs de Geografia que l'Institut Elcano va organitzar a Jaca.

Horacio Capel ha publicat dos treballs, pel cap baix, sobre la geografia espanyola actual i n'ha inspirat d'altres. Un dels seus estudis constitueix el volum primer de *Geocrítica: La Geografía Española tras la Guerra Civil* (Barcelona, 1976. 35 pàgs.) (El meu exemplar té una dedicatòria autògrafa: «Al Profesor J.M. Casas Torres, cordialmente. Horacio Capel»).

L'altre estudi, que em porta, en realitat, a afegir aquestes pàgines, és el del llibre *España, T. IV: La Ciencia*, en el qual l'Horacio escriu més extensament i amb més ampli contingut, tal com correspon a la més gran ambició del títol, sobre la geografia espanyola actual, tot i que es remunta al segle XIX. Malauradament, cal dir-ho, el text és plagat d'errades i omissions, potser a causa de la pressa dels editors.

Si l'Horacio no hagués escrit aquest segon estudi, tal vegada ja no m'hagués ocupat del primer. El primer original anava adreçat especialment als geògrafs, als col·legues, i, tot i que avui ja som molts més i no és tan fàcil com ho era fa uns anys, encara els geògrafs espanyols ens coneixem tots —si més no els que tenim més de quaranta anys, i crec que els joves ens coneixen a tots—.

En aquest cercle de lectors, no cal aclarir gairebé a ningú qui és cadascun de nosaltres i com el seu pensament i les seves afeccions influeixen en els seus judicis i escrits.

Pel que fa a mi mateix, crec que sé força bé qui és en Capel i com pensa. El tinc en gran estima i em considero amic seu, cosa que crec haver demostrat sempre. En una colla de punts, jo no comparteixo el seu pensament —i, encara més, penso que està equivocat—; amb tot, això no enterboleix, ni de bon tros, la nostra amistat. Crec, a més a més, que l'Horacio sap qui sóc jo i que em té estima. En la meua opinió, una de les grans desgràcies d'Espanya és que les diferències de criteri entre persones honrades siguin capaces d'enemistar-les entre si i de convertir en odi i en malvolença la simpatia i la bona amistat derivades de la convivència i la dedicació comuna a una tasca professional com és la universitària, profundament estimada i que tantes satisfaccions proporciona.

El segon treball a què em refereixo no es dirigeix, en canvi, als geògrafs, sinó que forma part d'una col·lecció destinada al gran públic i a ser present a totes les biblioteques generals espanyoles i a moltes universitats estrangeres. Els lectors potencials d'aquesta obra gairebé mai no seran geògrafs i quan ho siguin és probable que, en la majoria dels casos, dintre de molts pocs anys, només coneguïn els nostres noms.

Per a aquests segons lectors potencials, crec que he d'afegir alguns comentaris i precisions al text de l'Horacio. Seran molt pocs, aquells que considero de justícia. El treball de l'Horacio és molt interessant, ara que ja han passat uns anys i que les coses es comencen a veure amb més perspectiva; però aquest no és el moment d'entrar a fons en el seu estudi, ni tampoc acaba d'interessar-me massa fer-ho, tot i que desitjo que d'altres ho facin amb la mateixa bona fe que l'Horacio va fer-ho... i amb una mica menys de joventut, si això és possible (potser l'Horacio pensa com jo sobre això, tot i que encara és molt jove).

IV. Els veritables responsables del desvetllament de la Geografia espanyola als anys quaranta

Diu Capel que l'especial protecció que, segons el seu parer, va gaudir la geografia en aquells anys va ser deguda a què estaven vigents les idees expressades pel general Franco en el pròleg —escrit l'abril de 1936— de la *Geografía Militar de España* d'En José Díaz de Villegas, publicada l'any 1940.

No sé qui, el 1940, podia tenir les idees d'aquest pròleg al cap. Li puc assegurar a l'Horacio que cap dels professors i geògrafs a qui vaig tenir ocasió de parlar o escoltar en aquells anys —Amando Melón, Eloy Bullón, Juan Dantín Cereceda, José Gavira, mort prematurament, Luis García Sainz, Joaquín Gómez de Llarena...— no van esmentar mai davant meu aquest llibre.

Per descomptat, ni Terán, ni Solé, ni Llopis i Lladó, ni Llobet, ni jo mateix coneixíem —em temo— ni aquest pròleg, ni aquesta *Geografía Militar de España*.

És ben cert, com recorda Capel, que el ministre d'Educació, José Ibáñez Martín, era catedràtic d'Ensenyament Mitjà de Geografia i Història, de la qual cosa es va sentir molt orgullós, i tenia una autèntica estima per aquestes matèries, sense necessitat de recórrer a d'altres motius. A ell se li atribueix, en molt bona part, la creació de noves càtedres i, amb el temps, de Seccions de Geografia a les Universitats espanyoles.

És també mèrit seu el fet d'haver confiat la posada en marxa del *Consejo Superior de Investigaciones Científicas* a José María Albareda Herrera, el seu primer Secretari General, el qual, entre molts altres Instituts del Consejo, va crear l'*Instituto Juan Sebastián Elcano* i, més endavant, amb seu a Jaca, l'*Instituto de Estudios Pirenaicos*.

Albareda és una altra gran figura de la Universitat espanyola. Enrique Gutiérrez Ríos, el seu deixeble més directe, ha escrit dos importants llibres sobre la seva vida i la seva obra. També, Lluís Solé i Sabarís va fer un gran elogi de José María, arran la seva mort. Això no obstant, avui Albareda és més conegut i apreciat a l'estranger que no a Espanya.

Quant al fet que la Geografia va ser afavorida en aquests anys, mentre que no ho eren d'altres ciències socials, crec que és una afirmació que cal matisar, considerant moltes circumstàncies que l'Horacio no va tenir en compte en aquell moment, ni tenia perquè fer-ho. Tot i així, vull afegir, per tal d'aportar en aquest cas, referent a aquells anys, una dada negativa, que la Geografia, que constituïa una assignatura separada de la Història a les Escoles Normals de Magisteri des de l'època, si no ho recordo malament, que Bullón, aleshores Subsecretari de la *Instrucción Pública*, ho va disposar, va tornar a unir-s'hi en una sola càtedra per requeriment, suposo, d'alguns professors de les Escoles Normals de Magisteri.

Molts anys després, Terán, Vicente Palacio Atard i jo vam convèncer Ángel González Álvarez, aleshores Director General d'Ensenyament Mitjà, sobre la conveniència de separar en els Instituts la Geografia de la Història i, així, crear-ne dues càtedres diferents. González Álvarez era un gran universitari i immediatament va veure que convenia fer-ho. Vam preparar tota la documentació per al canvi i la nit abans de ser enviat al Butlletí Oficial, l'Assessoria Jurídica del Ministeri va trobar un argument jurídic (?) per a no dur-lo a terme. L'única cosa que vam aconseguir —i no de la manera que ho volíem— va ser *humanitzar* el programa d'oposicions a les càtedres d'Institut.

Però, malauradament, anys més tard, la Geografia va quedar en el trist estat en què ara es troba, amb la reforma de l'ensenyament mitjà del Ministeri de Villar Palasí.

És fàcil de veure raons polítiques en tot, però no sempre és cert. Les dades que acabo d'aportar —i podria adduir-ne moltes més— mostren que no es va produir allò que podia haver estat un ajut real. Crec, d'altra banda, que l'eficàcia dels ajuts polítics en el món de la ciència és més limitada que alguns no es pensen. En aquells anys, en el cas de la Filologia, per exemple, donada la *nostra tradicional amistat amb els pobles àrabs* i la nostra mateixa història, caldria esperar que s'hagués donat un gran impuls a tot allò que constitueix la docència i la investigació dels arabistes, els quals constituïen una brillant escola espanyola a principis de segle —pensem en Ribera, Asín Palacios, Codera...—; tot i així, l'impuls i el consegüent desenvolupament el van rebre el grec i el llatí.

Per això, em sembla que a l'hora de buscar les causes de les tendències i les situacions particulars de la ciència d'una nació, cal no limitar-se només a consideracions simplement polítiques, sinó també a moltes d'altres, entre les quals sens dubte també entren la puixança de les escoles en el moment en què s'estudia, el talent i la capacitat de treball dels científics i, en molts casos, les modes intel·lectuals, especialment les que arriben de l'estranger.

Tornem ara a agafar el fil del que estàvem comentant. L'Institut Elcano es va constituir amb Eloy Bullón, degà de la Complutense, amb qui es trobaven Gavira i Terán, als quals van incorporar-se també a Elcano, Amando Melón, Catedràtic de la Universitat de Valladolid, Luis García Sainz, molt aviat catedràtic a València i aleshores d'una Escola Normal de Magisteri, i Juan Dantín Cereceda, Catedràtic d'Institut, naturalista i autor del molt meritori *Resumen fisiográfico de la Península Ibérica*.

Eloy era per sobre de tot un humanista —seva és la inscripció llatina de la porta principal de l'edifici que avui es coneix com l'A de Lletres de la Complutense—. L'home clau d'Elcano va ser Amando Melón. Era sobretot un historiador de la Geografia i un gran devorador de llibres de la literatura castellana. La seva capacitat de diàleg amb tothom, la seva bona disposició envers tots els que ens acostàvem al recent nascut Institut van ser un gran aglutinador de persones i d'activitats, fet que va compensar algunes maneres de ser visceralers d'altres integrants de l'equip fundacional. Sense pretendre-ho va coordinar voluntats i entusiasmes i va guanyar per a l'Elcano la simpatia de companys de la Facultat de Ciències —Solé i Sabarís, molt aviat catedràtic a la Universitat de Granada, Francisco Hernández Pacheco, a la Complutense, amb el seu adjunt, l'inoblidable per a mi Carlos Vidal Fox, Noel Llopis i Lladó, de qui tant vaig aprendre...—, de la Real Societat Geogràfica —José María Torroja, Juan Bonelli...— i de l'aleshores Institut Geogràfic y Catastral, del qual la geografia científica espanyola va rebre aviat la formidable ajuda de Rodolfo Núñez de las Cuevas, una altra personalitat a la qual no s'ha fet tota la justícia que es mereix.

Un cop mort Eloy, l'Elcano, durant molts anys, fins el final de les seves vides, va ser obra d'Amado —com a director— i de Terán, primer secretari i aviat vice-director. De tots ells es pot fer amb tota justícia el vell elogi que també es va fer de Martonne: A més a més del mèrit dels seus treballs personals, aquest autor francès va llegir i va corregir, durant trenta-cinc anys, tots els originals que s'enviaven per a la seva publicació als *Annales de Géographie*. A través de Melón i de Terán, va passar tota la vida científica d'Elcano durant un període de temps encara més gran.

V. Dues rectificacions importants i un aclariment per acabar

Dos paràgrafs de l'estudi d'Horacio Capel en el llibre, citat aquí reiteradament, *España. La Cultura*, m'obliguen a estendre'm encara una mica més. Crec que ho haig de fer en honor a la veritat i per a una millor informació dels que la cerquen en la seva tasca científica i en la seva vida quotidiana.

V.a. El grup de Saragossa i l'Opus Dei

Diu l'Horacio a la pàgina 284 (la lletra itàlica és meua): «A mitad de la década de los cincuenta aparecen ya claramente configurados grupos bien definidos, *enfrentados por razones ideológicas: mientras el grupo de Zaragoza*, cuya figura más representativa es Casas Torres, *está vinculado al Opus Dei, el del Instituto Elcano en Madrid*, bajo el magisterio de Manuel de Terán *recoge, de alguna manera, la herencia intelectual de la Institución Libre de Enseñanza*. Ambos, sin embargo, comparten el mismo paradigma científico, a través de la geografía francesa...»

En aquest paràgraf, l'Horacio es fa ressò d'una idea difosa entre alguns aspirants a càtedra, potser informats per persones que deuriem creure que a la vida, com a les clàssiques pel·lícules d'indis i vaquers, hi ha sempre dos grups enfrontats que pretenen anihilar-se mútuament.

Tal com recorda Capel, alguna vegada he escrit que l'abús dels models podia induir a separar-se de la realitat i del contacte directe amb la vida. Crec que aquí tenim un model, simplificador en excés, per a il·lustració de propis i estranys que no sàpiguen el que realment va passar. En efecte, ni *el grup de Saragossa* —l'anomenada *Escola de Saragossa*—, no estava vinculat a l'Opus Dei, ni Manuel de Terán recollia l'herència de la Institución Libre de Enseñanza, ni cap dels dos estàvem enfrontats.

Vegem-ho per separat.

Pel que fa a mi,estic orgullós de pertànyer a l'Opus Dei i dono gràcies a Déu per això. Tanmateix, aquesta adscripció que per a ningú que em conegui no és un secret, ni l'he negada mai, forma part de la meua intimitat i de la meua decisió libèrrima.

Que el *grup de Saragossa* estigués vinculat a l'Opus Dei és totalment fals. És absolutament impossible que un grup de la mena que sigui —científic, econòmic, esportiu, polític, cultural...— estigui vinculat a l'Opus Dei. Els objectius de l'Opus Dei són exclusivament espirituals i únicament hi pertanyen, sempre a títol personal, les dones i els homes que en aplegar les condicions exigides, ho sol·liciten en ús de la seva libèrrima voluntat. Aquesta pertanyença no afecta en res, ni pot afectar a la seva total i exclusiva responsabilitat i llibertat en tot allò que es refereix al seu treball professional —sigui quin sigui— i a l'exercici de tots els seus deures i drets ciutadans, socials i temporals. Afirmar que el *grup de Saragossa* estava vinculat a l'Opus Dei és desconèixer per complet tot el que l'Opus Dei és i significa dintre de l'Església Catòlica.

D'altra banda, no puc fer altra cosa que agrair l'implícit elogi que l'Horacio em dedica a la pàgina 295, quan en parlar de les tesis i tesines de geografia dirigides pels professors espanyols diu que el nombre de les que han estat dirigides dóna idea «de la laboriositat i de la dedicació professional dels professors universitaris». Segons les dades que proporciona en el seu article, les quals no coincideixen amb el còmput que ha fet el meu company Joaquín Bosque, jo he dirigit cinquanta-set tesis i setanta-set tesines —cosa que és també un índex de la meua avançada edat—. Dir que totes aquestes persones estaven vinculades a l'Opus Dei, és una evident exageració.

Verificar, per altra part, la desmesura d'aquesta afirmació és molt fàcil. Tots ens coneixem. Qualsevol geògraf espanyol sap qui van ser els meus deixebles a Saragossa i a Madrid —i alguns coneixen també els meus deixebles de València i Navarra—. No resulta difícil adreçar-s'hi i preguntar-los si es consideraven, o es consideren, vinculats a l'Opus Dei pel fet d'haver format part dels Departaments de Geografia en què jo em trobava.

Pel que fa a Terán, també caldria matisar molt, i tal vegada algun dia ho faci per l'estima i respecte que em mereix la seva memòria. És cert que abans de la Guerra Civil va fer classes a l'Instituto Escuela, com ho va fer Solé i Sabarís al de Barcelona i tants d'altres

autèntics mestres, però d'aquí a dir que l'Elcano —a la direcció del qual, va arribar-hi Terán el 1975— va recollir l'herència intel·lectual de la Institución Libre de Enseñanza hi ha una gran diferència.

Sí que puc dir que Terán em va comentar una vegada, sense que jo li preguntés res, que li atribuïen falsament el fet de pertànyer-hi. Els altres membres de l'Elcano —fora de García Sainz en una conversa intranscendent— mai no van mencionar-me-la aleshores, ni per bé ni per mal. Ni tampoc era un tema del qual sentís a parlar mai a la gent jove que hi iniciava la seva formació geogràfica, la qual tan brillant paper ha exercit i exerceix encara en la tasca geogràfica nacional.

Personalment, sento un gran respecte envers les persones que van integrar la Institución Libre i em consta que José María Albareda es cartejava amicalment amb Castillejos.

Per últim, pel que fa al suposat enfrontament entre Terán i jo —que l'Horacio torna a esmentar a la pàgina 285—, haig de dir que no és cert, ni per part meua, ni per part seva.

Personalment jo no m'he enfrontat amb ningú i encara menys amb Terán. Des que el vaig conèixer, vaig sentir per ell una gran simpatia i sempre vaig considerar-me amic seu.

Proves:

1. Sempre vaig invitar-lo a totes les reunions geogràfiques que estaven al meu abast d'organitzar.

2. Quan, en una trobada casual, Cayetano Alcázar va dir-me: «Penso treure a oposició la càtedra de Madrid d'Eloy Bullón. Suposo que vostè hi vindrà»; jo li vaig dir: «No, senyor Cayetano, aquesta càtedra ha de ser per Manuel de Terán, que viu a Madrid i que ha estat amb Eloy molts anys i hi està perfectament preparat.

(Darrer incís per als geògrafs curiosos. Aquells anys eren molt dolents econòmicament per als docents. Terán, que era catedràtic al *Beatriz Galindo* i adjunt a la Complutense —si no m'erro en això darrer i fos sols ajudant d'Eloy—, havia de completar els seus ingressos fent classes particulars, a la seva casa del carrer del General Oraá, a petits grups d'opositors que preparaven el seu ingrés a l'Escola Diplomàtica. I cito això en elogi seu, i no pas petit. He estat testimoni en els meus viatges amb quina estima i admiració es refereixen a ell molts diplomàtics que van ser els seus alumnes. Amb motiu d'aquesta penúria econòmica, molta per a tots en aquell moment, Terán no podia pensar anar-se'n de Madrid cap a una universitat perifèrica).

3. Després de la meua conversa amb Cayetano, vaig afanyar-me a escriure a Terán i a comunicar-li que jo no firmaria l'oposició i a pregar-li que no deixés de signar-la.

Arribat el moment, Amando Melón, Florentino Pérez Embid i jo vam tenir la gran alegria de votar-lo i de veure'l incorporat a l'anomenada Càtedra de Madrid. No recordo qui eren els altres dos vocals que també van atorgar-li el seu vot amb molt bona voluntat.

4. Quan es va haver d'eleger el president de la Secció de Geografia de Madrid, on jo ja hi era, i ens vam reunir per aquest motiu, vaig dir-li a Terán que ell era la persona indicada i mereixedora del lloc, el qual va exercir fins la jubilació.

5. Amb molt poques excepcions, des que m'estava a Saragossa i fins i tot quan era possible de llegir les tesis doctorals a la Universitat del director, jo vaig portar totes les dels meus alumnes a Madrid, com a mostra d'afecte a Amando i a Terán. Una vegada a Madrid, Amando i Terán van formar part sempre dels tribunals de tesis dels meus alumnes.

6. Quan tots dos érem a la Complutense, un dia va aparèixer convocada la Càtedra de Geografia de la Laguna. Terán tenia un excel·lent alumne, Eduardo Martínez de Pisón, la tesi doctoral del qual dirigia. L'Eduardo que, com Llobet, mai no tenia pressa a acabar els seus treballs, era, no obstant això, el més preparat i mereixedor de la plaça. Vaig anar a buscar Terán al seu despatx i vaig dir-li: «Han convocat la Laguna. Si et sembla bé digues a l'Eduardo que acabi i presenti el que tingui fet de la seva tesi —que era pràcticament tot— i que la llegeixi abans que no finalitzi el termini de la signatura». La tesi va resultar ser un formidable estudi de la geografia urbana de Segòvia, i Martínez de Pisón és, com tothom sap, un excel·lent geomorfòleg.

La seva oposició va tenir un caire tràgic. El president del tribunal era Amando Melón, que va morir d'una ràpida malaltia abans que no comencés. La seva mort, com la seva vida, va tornar a reunir-nos a tots els geògrafs madrilenys entorn de la seva persona. Va substituir-lo en la presidència del tribunal el seu suplent, Antonio Gil Olcina, amb qui la geografia espanyola també té contret un deute impagable.

7. Quan Terán va jubilar-se, la primera ressenya remarcant els seus mèrits i l'afecte de tots els que formàvem l'Institut de Geografía Aplicada va ser la meua (*Geographica* 1974. Enero-diciembre, Volumen de Homenaje a Manuel de Terán).

8. Deu anys després, Terán, acostant-se com Llobet als vuitanta anys de la seva vida, va morir serenament, com havia viscut. Vam enterrar-lo al cementiri de Pozuelo i, un altre cop, com quan vam perdre Amando, vam coincidir al seu costat companys, amics i deixebles, avui dels dos departaments de la Complutense, l'Autònoma, la UNED, l'Elcano i l'Institut de Geografía Aplicada. Més d'un va plorar —jo mateix, per descomptat— quan li vam donar sepultura, alhora que vam resar i vam oferir sufragis per la seva ànima.

9. Si jo ara expliqués totes les atencions i mostres d'amistat que en Terán va tenir amb mi, necessitaria, pel cap baix, el mateix espai utilitzat fins ara.

En primer lloc, la seva amistat va dur-lo a confiar-me fets molt íntims de la seva vida, alegries i il·lusions, sempre projectades en els seus fills, algun dels quals vaig conèixer quan encara era un nen, i també tristesses i preocupacions. Terán era molt sensible i delicat i no van faltar-li penes en la seva vida, com en la de tots plegats.

Sempre, amb una gran distinció, va omplir-me d'atencions, com aquell que no se n'adona. Solament n'explicaré aquesta: Quan vaig arribar a Madrid, en jubilar-se Amando i després d'una oposició, Terán em va dir: «De què vols encarregar-te?» Jo, sense pensar-

m'hi gaire vaig contestar: «D'Urbana i d'Espanya». «D'acord» —va dir en Terán, tot seguit. Geografia Urbana i Geografia d'Espanya eren i van continuar essent les matèries preferides de Terán.

V.b. Aclariment final

Mai no hi va haver enfrontament entre Terán i Casas. Sí, que hi va haver enfrontament amb mi, ara que ho veig de lluny i que m'ha arribat més informació, tanmateix no venia de Terán. Va venir de més lluny, tot i que es va pretendre utilitzar l'Elcano, com a aglutinant, sense aconseguir-ho. Eren temps molt polititzats, i quan una obsessió s'instal·la al cap, la ment se cega i s'arriba a pensar que tot s'hi val per aconseguir un objectiu. Amb el temps, les aigües tornen a mare i sembla que aquestes històries d'opositors són sempre les mateixes i en el fons molt avorrides per a aquells que no les viuen. Tanmateix, quan la tempesta es troba en ple paroxisme un diu i fa moltes coses que després es lamenten. Pel que fa a mi, si alguna cosa s'ha de perdonar, està perdonada. I si haig de demanar perdó per alguna cosa, ho faig des d'ara.

Llobet sempre es va mantenir al marge d'aquestes menudeses, jo crec que ni tan sols va arribar a imaginar que fossin possibles, tot i que algunes vegades havia de sentir en la seva pell el dolor de temes molt més humans.

Ara m'agrada veure'l, assegut amb el Solé i amb mi, a la terrassa d'un café de Pamplona, parlant de les distraccions del Solé i va resultar que estava assegut damunt del seu barret. Solé, que sempre va tractar-lo de vostè, com Llopis i Lladó i com a tots els seus alumnes catalans, tan sols va dir-li: «Continuï, continuï recordant les meves distraccions». Tots vam riure molt.

Per sota de la superfície rugosa de la ciència geogràfica espanyola, hi ha —infrajacent, fossilitzada i discordant— molta dosi d'amistat, d'entusiasme, d'alegria i de camaraderia.

—No és veritat, Horacio, estimat amic?

* Traducció del castellà de Montserrat Cuxart, la tasca de la qual l'autor agraeix profundament